

KORKEM SHIGARMALARDI TALLAW

Yusupov I.

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı mámleketlik muzeyi, Nókis qalası

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710503>

Kórkem shıǵarmalardı tallaw barısında onıń tárbiyalıq áhmiyetine hám janrlıq ózgesheliklerine ayrıqsha toqtap ótiw zárúr. Folklor yaki jazba ádebiyat úlgisi, dóretiwshiniń ómirbayanın, epikalıq, lirikalıq, dramalıq shıǵarmalardı dóretiw sheberliklerin tallaǵanda pedagogikalıq maqsetlerdi kózde tutqan maqul. Bul táreplerine itibar berilmese gózlegen tiykarǵı maqset nátiyjesiz bolıp qala beredi. M.Mirqasımovanıń kórsetip ótkenindey: “Ádebiy tallaw qosıq yaki prozalıq shıǵarmalardı kórkem oqıwdan baslanadı. Oqıw dawamında dóretiwshi jaratqan oy-pikirler túsindiriledi, ózlestiriledi. Oqıwshınıń kóz aldında jaratılǵan poetikalıq sheginis yaki turmıs, sırtqı hám ishki háreketler, tuyǵılar arqalı seziledi. Usınıń tásirinen kórinislerdi jaratıwda shayır ya jazıwshınıń sheberligi kerek” [Mirqasıмова: 102].

Qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen A.Muwsaev, S.Májitov, A.Dabilov, S.Nurımbetov, J.Aymurzaev, B.Qayıpnazarov, I.Yusupov, T.Qayıpbergenov, T.Mátmuratov, Sh.Seyitovlardıń poetikalıq dóretpelerdi zárúrli metodikalıq máselelerden esaplanadı. Sabaq barısında kórkem tallawdıń qanday maqsette baǵdarlanǵanlıǵına qaray eki túrge filologiyalıq hám didaktikalıq tallaw dep ajratılǵanlıǵı tuwralı sóz etilgen. Sonıń ishinde, didaktikalıq tallaw ilimiy tallawdan ádewir ózgeshelenip turadı. Bul tallaw túri kórkem teksttiń tolıq sıрын ashıp beriwge, avtordıń niyetin ańlawǵa qaratılǵan iskerlik bolıp esaplanadı. Ilimiy tallawda úyrenilip atırǵan dóretpeniń ulıwma milliy ádebiyattaǵı tutqan ornı, onıń milliy oy-óristiń rawajlanıwına kórsetken tásir dárejesi, sonday-aq ádebiy shıǵarmanıń kórkemligin támiyinlegen tárepleri nede ekenligi kórsetip beriwge háreket etiledi. Biraq, onda hárqanday ádebiy hádiysede qánige kóz qarası menen jantasıp, kórkem shıǵarmadan kelip shıǵatuǵın juwmaq ádebiyattanıw ilimi erisken dárejelerine muwapıq keliwi kózde tutıladı. Bul jolda bildiriletuǵın hárbir pikir logikasın túsiniqlerge, estetikalıq kategoriyalarǵa súyengen halda is alıp barıladı.

Didaktikalıq tallawda ilimiy talqılaw usaǵan ilimiy estetikalıq iskerlik bolıwı menen birge, ol pedagogikalıq-psixologiyalıq process. Óytkeni, hárqanday didaktikalıq tallawdıń tiykarın pedagogikalıq maqsetke baǵdarlanǵan ideyalar iyeleydi. Bulardan basqa ádebiyat baǵdarlamasında berilgen kórkem shıǵarmalardı tallawǵa tiyisli geypara pikirler, kirisiw sabaqları, ádebiy oqıw, shıǵarmalardıń mazmunın ózlestiriw hám bekkemlewge baylanıslı temalardıń ishinde qısqasha sóz boladı. Biraq, bular kórkem

shıgarmanı tallawdın ózi emes. Ádebiy shıgarmanı tallaw-ádebiyattı úyreniwdiń en qıyın hám juwapkershilikli bólimi [Юсупов: 112].

Baǵdarlamadaǵı berilgen kórkem shıgarmalardı anıq tallawǵa shekemgi júrgizilgen jumıs túrleriniń óz aldına qoyatuǵın maqsetleri bar. Óz usıllarına iye. Bulardıń bárin jıyınap aytqanda tallaw jumısına kirispe sıpatında dep qarawǵa boladı. Usıǵan qarap shıgarmanı tallawdı óz aldına tallawǵa shekemgi jumıslardı óz aldına bir-birinen bólek turǵan, bir-birinen gárezsiz nárese sıpatında qarawǵa bolmaydı. Tallawdın sapalı ótkeriliwi, oǵan oqıwshılardıń jeterli túsingen bolıwı sol jumıslarǵa da tikkeley baylanıslı.

Ádebiy shıgarmanı tallawdı, onıń úzindilerin tallaw arqalı oqıwshılar onıń ideyalıq mazmunı, obrazları menen janrlıq sıpatlar menen tanıadı. Shıgarmanıń avtorı tuwralı belgili túsinike iye boladı. Shıgarmanı tallaw barısında tekstti tutas túrinde de, ayırım bóleklerge ajıratıp ta úyreniwge tuwra keledi. Biraq, soǵan qaramastan tallaw pedagogikalıq jaqtan talapqa juwap beretuǵın, izbe-izlikte júrgiziliwine kesent keltirmeydi. Sonıń menen birge, shıgarmanı tallawdın tiykarǵı bir qatar principleri bar. Solardıń ayırımlarına dıqqat awdarǵanıımız maqul. Kórkem shıgarmanı tallaw waqtında tariyxıy princip súwretlengen shinlıq turmısqa jazıwshınıń qatnası menen xarakterlenedi. Kórkem shıgarmanıń teması, ideyası, onda súwretlengen waqıyalardıń qanday dáwirge tiyisiligi, sol dáwirdiń sáwlelengenligin úyrengende, jazıwshınıń ózi jasap turǵan dáwirge kózqarasın dıqqattan shette qaldırmaw kerek [Юсупов: 125].

Qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında túrli dáwirdegi shıgarmalar bar. Sonlıqtan da hárbir dáwirdiń shıgarmaların úyreniwdegi usıllar birdey emes. Shıgarmanı tallawǵa baylanıslı oqıwshılardıń dıqqatın awdaratuǵın máselelerdiń iri baslıları: a) shıgarmada qanday waqıya sáwlelengenligi; b) usı waqıyalar qanday baǵıttan sáwlelengenligin anıqlawdan ibarat. Ádebiy shıgarma shinlıq turmıstıń kórkemlik sáwlesi sıpatında ózi dóregen tariyxıy jaǵdaydan gárezli, sonıń menen birge ol tariyxıy ádebiy fakt sıpatında turmısqa kúshli tásir tiygizedi. Onı ózgeriwde háreketsheń qural bola aladı. Baspa sóz arqalı yamasa awızsha taralıw menen de shıgarma oqıwshılardıń sanasına, erkine tásir etedi. Kórkem dóretpeni tallawda shıgarmada sáwlelengen oy-pikirler, sol oy-pikirlerdiń qaysı dáwirge tiyisli ekenligin anıqlaw, negizinde shıgarmalardıń jámiyetlik siyasiy áhmiyetin tanıstıwǵa názer awdarılıwı kerek. Hárbir shıgarmaǵa tiyisli bolǵan tariyxıy qatnas muǵallimnen sol shıgarmalardıń ózi sáwlelendirip otırǵan dáwiri menen baylanısın anıqlaydı. Shıgarmanıń avtorın óz watanınıń perzenti sıpatında túsindiriwdi qatın talap etedi. Biraq, hárbir shıgarmaǵa tariyxıy qatnastı anıqlawdın shegi bolıwı tiyis. Geyde, ol ayırım shıgarmalarǵa, bolmasa jazıwshılardıń ómirbayanına baylanıslı qaratırılıwı múmkin. Qaraqalpaq ádebiyatı baǵdarlamasında berilgen kórkem shıgarmalardı tallawda mazmun hám forma birligi principini áhmiyetli orın tutadı. Tallaw

barısında shıǵarmanın mazmunı menen forması birgelikte úyreniledi. Ulıwma qabıl etilgen qaǵıyda tiykarında, mazmunsız forma bolıwı yamasa formasız mazmun bolıwı múmkin emes. Bular tereń filosofiyalıq másele, olar bir-birisiz jasay almaydı. Mazmun jetekshilik etedi. Forma oǵan baǵınıshlı. Biraq formadan tısqarı turǵan mazmundı biliw qıyın. Demek, bular háreketsheń terminler. Kórkem shıǵarmanı úyreniwdiń birden-bir tuwrı jolı mazmunniń qanday formada berilgenligi yamasa formanıń qanday mazmunda sáwlelendirgenligin anıqlaw bolıp esaplanadı.

Kórkem shıǵarmaların mazmunı - bul onıń ideyalıq-tematikalıq tiykarı yaǵnıy shıǵarmada sáwlelengen turmıs shınlıǵı, oǵan jazıwshı tárepinen berilgen baha. Bılayınsha aytqanda, shıǵarmanın ideyalıq-tematikalıq mazmunı degende jazıwshı ideyalarınıń sistemasına, súwretlengen waqıyalarǵa aytamız. Demek, kórkem shıǵarmanın qalǵan elementleriniń barlıǵı obrazlar sisteması, kompoziciyası, til onıń forması boladı. Biraq kórkem shıǵarmanın mazmunı menen formasın usılayınsha bóliniwi shártli xarakterge iye emes.

Kórkem shıǵarmanı tallaw waqtında pedagogikalıq princip múǵallimniń ulıwma didaktikalıq qaǵıydalardı, pedagogikalıq jaǵdaylardı esapqa alıwdı talap etedi. Oqıwshılardıń ádebiy tayarlıǵın, tallap atırǵan temanın ulıwma temalar arasında alatuǵın ornı, ajratılǵan saattıń kólemi, oqıwshılardıń jas ózgesheligi menen klass jaǵdayları tallawda alınıwı talap etiledi. Kórkem shıǵarmanı tallaw barısında onıń ózine tán bolǵan ózgesheligi esapqa alınadı, hátteki bir janrdaǵı shıǵarma bolmasın, ol hártúrli pedagogikalıq sheberlikti, ótiw usılın talap etiwı múmkin. Solay etip, baǵdarlamadaǵı kórkem dóretpelerdi tallawda shıǵarmanın teması, qatnasıwshılardıń obrazi, kompoziciyası, tili, ideyalıq mazmunı, janrlıq sıpatı, tárbiyalıq áhmiyeti qusaǵan máselelerge dıqqat awdarıladı. Bul arnawlı xarakterge iye emes, sonlıqtan shıǵarmanı qalay tallaw múmkinligin ádebiyatshı muǵallım hárbir shıǵarmanın sıpatına qarap tańlaydı.

10-klass oqıwshılarına shıǵarmanın teması tuwralı tereń túsinipler beriledi. Ayırım shıǵarmalardı tema ózinen-ózi belgili boladı. Máselen, Seyfulǵabit Májitovtıń “Iniyat bolısqa”, “Qız-kelinsheklerge” qosıqları, Q.Áwezovtıń “Tilek jolında” (dramadan úzindi), Abdurauf Fitrattıń “Abılfayzhan” (dramadan úzindi), Erix Mariya Remarktıń “Batis frontta ózgeris joq” (romannan úzindi) hám taǵı da basqalar. Sonıń menen birge oqıwshılardıń temanı tereńrek túsiniwine itibar beriw kerek. Shıǵarmanın temasın onıń ideyalıq mazmunı menen baylanıstırıp úyreniw talap etiledi. Kórkem shıǵarmanı tallaw waqtında qatnasıwshılardıń obrazın túsindiriw muǵallimnen juwapkershilik talap etedi. Kórkem ádebiyatıń tiykarǵı obektti-adam, onıń jámiyetlik qatnasıqları, baylanısları. Jazıwshı adam obrazın tiykarında ómirin, turmıs tirishiligini, basqalar menen qatnasıqların súwretleydi. Kórkem ádebiyatta orın alǵan hártúrli

waqiyalarğa, metodlarğa, stilge, janrlarğa baylanıslı qaharman obrazınıń súwretleniwı hárqıylı bolıp keledi.

Ádebiy shıǵarmalardıń obrazın tallaǵanda shıǵarmanıń kólemine, janrlıq sıpatına baylanıslı qaharmanlardıń xarakterin biliw zárúr. Ádebiy shıǵarmalardıń kompoziciyasın úyretiw barısında turmıs shınlıǵın sáwlelendiriwinde ádebiy shıǵarmalar áhmiyetli bolıp, olardıń arasındaǵı baylanıs hám bulardıń tutas shıǵarmaǵa bolǵan qatnası esapqa alınadı. Ádebiy shıǵarmalardıń kompoziciyası bir baǵdarda qurılmaydı. Óytkeni, insan xarakterleri, waqiyalar, olardıń rawajlanıw, baylanıslıw, shiyelenisiw múmkinshiligi birqıylı emes. Sol sebepli kompoziciyası hártúrli qurıladı. Sabaq barısında kórkem shıǵarmanı tallawda hárbir ádebiyatshı muǵallimnen teoriyalıq bilim hám metodikalıq sheberlik talap etedi.

Ádebiyatlar:

1. Мирқосимова М. Адабий таҳлил методикаси. – Т.: “РТМ”, 1995. – 102 б.
2. Yusupov K.A. Qaraqalpaq ádebiyatın oqıtıw metodikası. Sabaqlıq.– Tashkent: Sano-standart, 2018.– 336 б.
3. Юсупов К.А. Академиялық лицейлерде қарақалпақ әдебиятын оқытыў методикасы. Монография. – Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2019.– 125 б.
4. Yusupov K.A. Kórkem shıǵarmalardıń mazmunıń úyreniw metodikası. Oqıw qollanba. – Tashkent: Yosh avlod matbaa, 2021.– 380 б.
5. Yusupov K.A. Kórkem shıǵarmalardıń tallawdıń ilimiy metodikalıq tiykarları. Monografiya. – Tashkent: INNOVATSIYA-ZIYO, 2025. –148 б.